

ROZHOVOR S PROF. PhDr. JANEM KELLEREM, CSc., NA TÉMA „VZDĚLANOSTNÍ SPOLEČNOST“

Rozhovor na téma „vzdělanostní společnost“ s prof. PhDr. Janem Kellerem, CSc. z Ostravské univerzity v Ostravě (OU), z něhož přinášíme souhrn hlavních myšlenek, byl uskutečněn v únoru 2006 bezprostředně v návaznosti na pětidílný cyklus přednášek vysílaných ČRo3 Vltava, ve kterých profesor Jan Keller představil obsah hlavních kapitol své připravované knihy *Vzdělanostní společnost*.

Prof. PhDr. Jan Keller, CSc., z katedry sociální práce Fakulty zdravotně sociální OU je spoluřešitelem grantu „Vzdělanostní společnost“, který Ostravská univerzita v Ostravě udělila Grantová agentura ČR na léta 2005–2007 pod názvem „Společnost vzdělání a trh práce“. Cílem grantu je studie, která propojí znalost teorie s empirickými výzkumy týkajícími se jednak celé České republiky, jednak vytipovaných regionů, zaměřená na zjištění, zda, a v jakém smyslu, může rozvoj vzdělanosti vyřešit konkrétní ekonomické a sociální problémy společnosti, regionu. Záznam rozhovoru s prof. J. Kellerem je autentický.

Hlavní myšlenky z rozhovoru s prof. Janem Kellerem na téma vzdělanostní společnost

K pojmu „vzdělanostní společnost“:

Pojmy „znalostní společnost“, „společnost vědění“ a „vzdělanostní společnost“ označují stav společnosti, kdy vědění vstupuje do tržního procesu zhodnocování jako prvek, který přináší vyšší zisk než klasická průmyslová výroba. Pojmu „knowledge-society“, „vzdělanostní společnost“, použil sociolog Daniel Bell pro postindustriální společnost již v padesátých letech minulého století. Více přidané hodnoty dává ve vzdělanostní společnosti zpracování informací než zpracování materiálů. První fáze zaujetí pro vzdělanostní společnost proběhla v padesátých až šedesátých letech, kdy se mluvilo o potřebě vzdělání podobně jako dnes, ale tenkrát to mělo úplně jiný význam.

V padesátých a šedesátých letech 20. století proběhla ve vyspělých evropských státech demokratizace školství, a to v podmínkách hospodářské prosperity

a silného sociálního státu, který umožňoval financování terciární sféry vzdělávání. Tehdy se předpokládalo, že společnost bude tvořit silná střední vrstva, nad kterou bude pár procent elity a pod ní pár procent lidí, kteří z různých důvodů nejsou přizpůsobiví. Střední vrstva bude vzdělaná minimálně na úrovni maturity, lépe na úrovni vysoké školy.

Dnes je situace úplně jiná, ale o vzdělanostní společnosti se mluví stále tak, jako před padesáti lety. Přitom očekávání od vzdělávání se výrazně liší. Tehdy na masivním rozšíření středního a vyššího vzdělání vydělali ti, kteří se narodili ve třicátých a čtyřicátých letech. Se svými diplomy byli bezkonkurenční na trhu práce, odkud vytlačili generaci svých otců. Budovaly se instituce sociálního státu. Majitelé diplomů získávali lukrativní místa ve státní správě. Měli tři výhody: vzdělání, diplomy, které předcházející generace neměla, nastupovali do praxe ve „zlaté dekádě“ druhé poloviny let šedesátých a první poloviny let sedmdesátých, kdy ekonomika byla rozjetá a každý dostal práci a, jak bylo již zmíněno, budovaly se instituce sociálního státu, a tím se vytvářela i pracovní místa pro lidi s diplomem.

Dnešní generace vysokoškoláků má trojí smůlu v tom, že, za prvé, jsou stále ujišťováni, že vzdělání se vyplatí, ale oni jsou v úplně jiné situaci. Již dvě generace před nimi mají vysokoškolské diplomy! Za druhé: odbourávají se instituce sociálního státu, které absorbovaly převážnou většinu vysokoškolsky vzdělaných a, za třetí, v posledních zhruba patnácti letech stagnuje ekonomika ve vyspělých státech Evropy. Soukromá sféra nevytváří dostatek pracovních míst. Přesto jsme pořád utvrzováni v tom, že vysokoškolský diplom je vstupenkou do pracovního ráje.

Příspěvá vědění k výkonnosti ekonomiky?

To je velice komplikované dokázat či vyvrátit. Korelujeme-li stupeň vzdělanosti společnosti, vyjádřený podílem vysokoškolsky vzdělaných s úrovní HDP na hlavu, zjistíme, že vzdělanější společnost je výkonnější. Sledovali jsme v tomto směru 25 zemí Evropy.

Ale nelze prokázat, že by vyšší výkonnost plynula ze vzdělanosti. Možná vyšší podíl vysokoškoláků ve vyspělých společnostech je způsoben prostě tím, že bohatší společnost více investuje do vzdělávání a produkuje tak více vysokoškoláků.

Tyto výzkumy mají i svoje úskalí. Česká republika platí v Evropě za vzdělanou společnost. Máme sice podle posledního sčítání lidu nižší podíl vysokoškoláků, jen 9 %¹⁾, ale vysoký podíl maturantů (zde jsme na 2. místě v Evropě). Sečteme-li tyto dvě skupiny, jsme v Evropě, co se vzdělanosti týče, hned za Velkou Británií. A z hlediska trhu práce je mnohdy více ceněno dobré střední vzdělání, než vzdělání vysokoškolské. Ve zmíněném výzkumu se dále ukázalo, že míra vzdělanosti společnosti vůbec nekoreluje s mírou nezaměstnanosti.

Aby vysokoškolské vzdělání přispívalo k vyšší zaměstnanosti, tak by vysokoškoláci museli buď sami vytvářet pracovní místa, což se neděje, nebo by museli vytvořit tolik HDP, že jeho přerozdělením by se vytvořila nová pracovní místa, což se také neděje. Je bezpečně zjištěno, že například v Praze vysokoškoláci mnohem méně podnikají než středoškoláci. Jednak jsou si více vědomi rizika podnikání, jsou zodpovědnější, jednak nemají zapotřebí vstupovat na nejistou půdu soukromé sféry, neboť snáze získávají zaměstnání jinde. Pro podnikání je charakteristické, že úspěch tu na vysokoškolském diplomu v podstatě nezávisí.

K pojmu „prekérní intelektuálové“:

Dvě francouzské vysokoškolačky napsaly knihu o početné skupině intelektuálů, čítající ve Francii zhruba 100 tisíc lidí, což není zanedbatelné, kteří žijí v nejistém, dočasném, provizorním postavení příležitostné intelektuální nádeničiny (précarité = dočasnost, zrušitelnost, odvolatelnost). Typický představitel této skupiny žije těsně nad hranicí bída v podřadném bytě, kde nejdůležitějším vybavením je

počítač s perfektním (většinou ne zcela legálně pořízeným) softwarem. Tento byt je zároveň sídlo jeho firmy, jíž je nejčastěji on sám jediným zaměstnancem. Rodiny prekérních intelektuálů nemají auto – nemají peníze, založení rodiny odkládají na „lepší časy“, na dovolenou nejezdí – nemají peníze a mohli by prosvihnout nějaký ten „kšeft“. Deklarují (pravda, nebo racionalizace?), že sami volí svobodu neangažování se v „robotárnách“ velkých firem, které by byly ochotny je – za nuzný plat – přijmout (odmítají často i zaměstnání středoškolských učitelů) a raději živoří na okraji společnosti, odkázáni na příležitostné výdělky. Jsou to ti, kteří píšou pro redakce články za řádkový honorář, zpracovávají pro firmy databáze atd.²⁾

Převis nabídky vysokoškolsky vzdělaných absolventů tlačí cenu intelektuální práce v mnohých oborech (ekonomické vědy, informatika, logistika apod.) do nedůstojných níží. Firmám se vyplatí najímat si za směšnou mzdu (mnohdy i „načerno“) tyto intelektuální nádeníky na jednotlivé úkoly spíše než živit vlastní zaměstnance. Výsledkem je i nekalá soutěž intelektuálů „na volné noze“ se zaměstnanci podniků a též mezi sebou: práci, kterou nevezmu já, ochotně udělá někdo jiný při vidině sice nuzného, ale tolik potřebného výdělku a – možná – i perspektivy dalšího uplatnění se.

Často si neplatí ani zdravotní pojištění, natož pak pojištění důchodové! Pohybují se ve stoprocentně liberalizovaném trhu intelektuální nádeničiny. Tento trh je v USA a postupně i v Evropské unii zcela globalizován. Zvláště v oblastech tvorby softwaru, informačních systémů a aplikace fyzikálních věd se uplatňují Japonci, Indové a v poslední době i Pákistánci mnohem lépe než Evropané: intelekt dálněvýchodních lidí je, zdá se, lépe nastaven na řešení systémových a fyzikálních problémů než u Anglosasů. Tak vypadá nechtěný plod „vzdělanostní společnosti“. Je to jen a jen „společnost výkonová“ dle představ globálního kapitálu.

K pojmu „masifikace vzdělávání“:

Počínaje koncem padesátých let 20. století nastal ve vyspělých státech Evropy (ve východním bloku byla situace zcela specifická) boom vzdělávání pro všechny.

¹⁾ Podle posledního sčítání lidu má Česko 8,9 % vysokoškolsky vzdělaných obyvatel. Zpráva OECD „Thematic Review of Tertiary Education 2005“ uvádí pro Českou republiku 12 % populace s vysokoškolským vzděláním ve skupině obyvatel ve věku 25–64 let, údaj za rok 2002, v porovnání s 21 % v zemích „EU – 15“ a s 23 % v zemích OECD.

²⁾ Viz též: V. Bělohradský, Prebendáři a výprosníci, www.vaclav.belohradsky.cz/články 2005.

Byl podpořen obdobím poválečné prosperity. Období mezi lety 1965–1975 se nazývá „zlatou dekadou“. Vzdělání fungovalo jako „sociální výtah“. Jak průmysl, tak i budované instituce sociálního státu vytvářely podmínky pro uplatnění se absolventů středních a vysokých škol. Obsah výuky na vysokých školách se přizpůsoboval potřebám praktického uplatnění absolventů v praxi, a i tím se stával „sociálnější“.

Období blahobytu prudce končí počátkem osmdesátých let. Má to charakter probuzení se ze zlatého snu. Průmysl, obchod a služby nebyly schopny pobrat příliv absolventů vysokých škol. Vhodné pracovní pozice byly navíc dlouhodobě obsazeny první poválečnou vlnou absolventů škol, v té době ještě čtyřicátníky. Další ranou pro uplatnění se absolventů škol začala být krize sociálního státu, která odstartovala proces postupného odbourávání jeho institucí, a tím i zmenšování možnosti uplatnění se ve veřejném sektoru. Tento proces trvá dodnes. Vznikl paradox: období hospodářské stagnace nastalo v situaci neustále se zvyšující úrovně vzdělanosti společnosti – měřeno počtem absolventů vysokých škol.

Absolvování vysoké školy se postupně stalo nepřilíš spolehlivou pojistkou před úplným sociálním pádem. Vysoká škola se stala spíše sociální pojistkovnou oddalující nutnost začlenit se do práce, hledat zaměstnání. Proklamované otevření se možnostem pro všechny, které stálo na počátku procesu masifikace vysokoškolského vzdělávání, se nekonalo: čím prestižnější škola, tím nižší podíl studentů z chudších vrstev. Jen vysoce prestižní školy garantují svým absolventům budoucí vyšší společenské postavení. Existuje i genderový problém: stejně nadaných dívek stále studuje méně než chlapců.

Problém je i to, co s tou skupinou mladých lidí, kteří nejsou ochotni nebo schopni studovat střední školu. Ti potom tvoří jakýsi „sociální odpad“, který je podhoubím šedé ekonomiky, drog a kriminality. Francouzi mají v zákoně, že 80 % populace musí mít maturitu. Jednak se proto nutně snížila úroveň maturit, jednak těch 20 %, kteří maturitu nemají, je úplně odepsáno. Vůbec nemají žádnou šanci. Zde je nebezpečí porušení sociálního smíru.

Masovost vysokoškolského vzdělávání postupně snižuje možnost absolventů vysokých škol uplatnit se na trhu práce v odpovídajících pozicích. Absolventi

musí mít stále další a další diplomy. Stále se vzdělávat, aby si udrželi konkurenceschopnost. Diplom z (jakékoli) veřejné vysoké školy už zdaleka není postačující podmínkou uplatnění se v odpovídajícím zaměstnání. „Sociální výtah“ vysokoškolského studia už nefunguje. Vysokoškolské vzdělání se sice stává čím dále tím více nutnou podmínkou úspěšnosti v životě, ale je čím dál méně postačující podmínkou k úspěchu, k uplatnění se.

Výsledkem je, že práci středoškoláků vykonávají vysokoškoláci s Bc. diplomem a absolventi vyšších odborných škol. Proto je v České republice jen dvouprocentní nezaměstnanost absolventů vysokých škol a dvacetiprocentní nezaměstnanost absolventů středních škol³⁾. Tento trend bude v České republice pokračovat. Devalvace vzdělání je spojena s jeho velice výraznou diverzifikací: jen některé vysoké školy (některé fakulty vysoce prestižních veřejných vysokých škol univerzitního typu a prestižní soukromé vysoké školy) budou představovat významný vklad do portfolia životních šancí absolventů.

Zygmunt Baumann popisuje v knize „Individu-alizovaná společnost“ současnou situaci vysokých škol. Produkuje vzdělání a nemohou přímo sledovat měnící se požadavky pracovního trhu. Měly by proto dávat absolventům flexibilní kompetence umožňující širší uplatnění, ale tady jsou dva problémy. Flexibilní kompetence je pravděpodobně nenaučitelná, možná stačí pouze šikovnost, a pro firmy se stává stále výhodnější, lacinější si svoje lidi vyškolit v kurzech produkovaných stovkami vzdělávacích firem, které je šijí na míru potřeb objednatelů. Vysoké školy tím vypadávají ze hry.

Francie má 30 % vysokoškolsky vzdělané populace. Zdá se, že je „převzdělaná“. České republiky se toto zatím netýká, ale vyspělé státy už tento problém mají. Zdá se, že vysokoškoláci se čím dále tím více budou dělit na A – týmy těch, kteří mají šanci získat lukrativní práci, a B – týmy těch, kteří na tom jsou hůře. Firmy čím dále tím více měří přínos zaměstnance podle bez-

³⁾ Statistická ročenka ČR 2005 uvádí ve struktuře nezaměstnaných: střední všeobecné nebo odborné vzdělání s maturitou 5,2 %, střední odborné vzdělání (i s vyučenci) bez maturity 8,7 % a vysokoškolsky vzdělaní 2,6 %.

prostředně produkovaného zisku, okamžitého přínosu k černým číslům podniku.

Kvalita vysokoškolského vzdělávání:

Česká konference rektorů přijala na jednání v prosinci 2005 ve Zlíně tezi hodnotit vysoké školy podle kritéria zaměstnatelnosti absolventů⁴⁾. Poslání vysokých škol se tím dosti drasticky mění. Do pozadí ustupuje hledisko kultivace kulturního dědictví (lidstva) ve prospěch imperativu trhu. Likviduje se vše „neužitečné“ (co nepřináší momentální zisk, ekonomický prospěch) ve prospěch vytváření požadovaných „kompetencí“ studentů. Do tvorby studijních programů čím dál tím méně zasahuje stát, ale i akademická obec, a to ve prospěch růstu vlivu firem, bank, nadnárodních komplexů. Škola by proto měla připravovat studenty na skutečnost, že absolventy čeká čím dále tím pravděpodobněji dlouhodobá nezaměstnanost, čím dále tím více nejistoty a čím dále tím menší kontrola nad procesy, ve kterých budou žít.

Ekonomizace vzdělávání:

Vzdělání se stalo zbožím. Vysoké školy se „ekonomizují“, mění povahu výuky. Ze studenta se stává drobný podnikatel získávající a zužitkovávající poznatky, kontakty. Ve vedení škol ubývá pedagogů a na jejich místo přicházejí obchodní manažeři. I učitelé přestávají být pedagogy a začínají být „techniky vzdělávání“.

Vysoká škola je dnes firma nabízející svoje zboží co nejširšímu okruhu potencialních konzumentů jejich produktu – absolventů jednotlivých studijních programů. Spolupráce vysokých škol s institucemi výzkumu, výroby a praxe je sice žádoucí jak při tvorbě studijních programů, tak i při koncipování výuky, ale požadavky dominantních podniků a institucí se stávají pro mnohé vysoké školy (a ještě více pro vyšší odborné školy) imperativem.

Výsledkem je paradoxně oslabení pozice absolventa, neboť o jeho zaměstnatelnosti rozhoduje výhradně zaměstnavatel – jeho osobní a odborné kvality posuzuje personální management firem podle velice úzkých, specifických kritérií. Je to trend proklamovaný Světo-

vou bankou: „rentabilní vzdělávání“ je představováno jako vytváření kompetencí studentů dle požadavků trhu, především pro formování ekonomických znalostí a postojů.

Vzdělávání musí být co nejlevnější. Formování občanských postojů, přenos hodnot společnosti je z hlediska Světové banky neefektivní činnost. Recept Světové banky na „rentabilní vzdělávání“ je: zbavit se budov, všeho nepotřebného, vše financovat ze soukromých zdrojů, a to přísně účelně pro potřeby trhu. Pro zaměstnavatele není důvod řídit výši odměňování podle vzdělání, ale podle bezprostředního přínosu k rentabilitě firmy.

Vysoké školství je přirozeně selektivní ve prospěch bohaté vrstvy obyvatel, neboť zúročuje „kulturní kapitál“ uchazečů, který získali v rodině. Tento počáteční životní kapitál spočívá v osvojení si určitých vzorců chování, stylu vystupování, dovedností komunikace, konverzace, v osvojení si kulturních a společenských aktivit příznačných pro střední a vyšší společenské vrstvy. Z těchto vrstev pochází i většina akademických pracovníků, se kterými se na škole setkávají. Proto mají „dělničtí studenti“ horší výsledky ve společenských vědách a potíže s komunikací jednak se svými spolužáky, jednak s pedagogy. V matematice a exaktních vědách se to tolik neprojevuje.

Vysokoškolské diplomy prestižních vysokých škol se „dělí“ jako šlechtická privilegia. Nejcennější, co může vysoká škola studentovi předat, nejsou ani tak poznatky, metody, výrobní postupy atd., ale „sociální kapitál“ spočívající v šíři osobních kontaktů, známostí, které výrazně zvyšují šance budoucího úspěchu především v manažerských funkcích. Studenti z prestižních škol mají tuto síť podstatně kvalitnější i díky vysokému postavení svých rodičů, jejich přátel, známých atd. Školné je tak zvláštní formou daně za „sociální kapitál“ zprostředkovaný absolventovi v průběhu jeho působení na příslušné prestižní vysoké škole, nikoli především za získané poznatky.

Rozhovor s prof. Janem Kellerem zpracoval PhDr. Stanislav Dekoj, Centrum pro studium vysokého školství.

- dek -

⁴⁾ Viz: UN 46/2005; Wilhelm, K., Rektor je manažerem, ale vysoká škola není fabrika, UN 1/2006.